

ΠΕΡΙ
ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΓΛΩΣΣΗΣ

ΚΑΙ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΕΘΝΟΥΣ ¹.

(Σκέψεις ἐπὶ τινων ἱστορικῶν ἐγγράφων τῆς ἐπο-
χῆς τῆς ὑπὸ τῶν Τούρκων ἀλώσεως τῆς Κωνσταν-
τινουπόλεως, ἐκτεθεῖσαι ὑπὸ τοῦ Κ. Ἐγγέρου (Egger)
ἐν τῇ ἐτησίᾳ δημοσίᾳ συνεδριάσει τοῦ Αὐτοκρατο-
ρικοῦ Ἰνστιτούτου τῆς Γαλλίας τῆς 5^{ης} Αὐγούστου
1864.)

Οἱ πάντες γινώσκουσι τοὺς ἐξῆς λόγους, τοὺς ἐν τέλει τοῦ
Περὶ τῶν αἰτιῶν τῆς ἀκμῆς καὶ παρακμῆς τῶν Ῥω-
μαίων περιφήμου τοῦ Μοντεσκίου συγγράμματος· « Δὲν ἔχω
« τὴν γενναιότητα νὰ λαλήσω περὶ τῆς ἀθλιότητος, ἥτις ἐπη-
« κολουῦθησε· λέγω μόνον, ὅτι ἡ αὐτοκρατορία, ἐκτὸς τῶν προ-
« αστείων τῆς Κωνσταντινουπόλεως πάσας τὰς ἄλλας ἐπαρ-

(1) Μετάφρασις ἐκ τοῦ Γαλλικοῦ ὑπὸ Χ. Μ. ἐπιθεωρηθεῖσα καὶ διορθωθεῖσα
παρὰ τοῦ συγγραφέως ὅστις ἐπήνεγκε μεταβολάς τινας.

« χίας ἀποβαλοῦσα, τελευτᾷ ὡς ὁ Ῥήνος, ὅστις, χυνόμενος εἰς
« τὸν Ὠκεανὸν, δὲν εἶναι ἢ ῥύαξ. »

Ἡ παραβολὴ αὕτη, ἴσως οὐχὶ τοσοῦτον ἀκριβοῦς ὅσον ῥητο-
ρικὴ, ἐκφράζει ὁμῶς μετ' ἀληθείας τὸ θλιβερὸν αἶσθημα, ὅπερ
ἐμπνέει εἰς τὸν φιλόσοφον τὸ θέαμα λαοῦ μεγάλου, ὅστις δια-
φθείρεται, παρακμᾷζει, καταβάλλεται τέλος διὰ τὰ ἴδια αὐτοῦ
ἀμαρτήματα ὑπὸ ἐχθρῶν, ἀναξίων καὶ αὐτῶν ὄντων νὰ τὸν ἀν-
τικαταστήσωσιν ἐπὶ τῆς σκηνῆς τοῦ κόσμου. Ἡ παρακμὴ τῶν
ἐπιστημῶν, τῶν γραμμάτων, τῶν τεχνῶν, ἡ παρακμὴ παντὸς ὅ-
τι συνιστᾷ τὴν ἰσχὺν καὶ τὴν τιμὴν τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος,
εἶναι τῷ ὄντι καταφανὴς κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη τοῦ χριστια-
νικοῦ Βυζαντίου. Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ καὶ ἡ ἀγαλματοποιία, ἰδίως
ὁμῶς ἡ νομισματικὴ καὶ ἡ φιλολογία, παρέχουσιν ἐπὶ μᾶλλον
καὶ μᾶλλον ἐν τῇ ἀτέχνῳ διαμορφώσει τῶν δημιουργημάτων
αὐτῶν τεκμήρια παρακμῆς ἀνεπανορθώτου. Οὐδὲν θλιβερώ-
τερον ἢ τὸ νὰ βλέπη τις σκοτιζόμενα καὶ σβεννύμενα τὰ φῶτα
τοῦ Ἑλληνισμοῦ ἐν αὐτῷ τῷ ἐδάφει, ὅπου οὗτος τοσοῦτον
λαμπρῶς ἤκμασε! Καὶ ὁμῶς τὸ θέαμα τοῦτο δι' αὐτῆς τῶν
ἀναμνήσεων τῆς ἀντιθέσεως ἔχει τι ἐλκυστικὸν δι' ἡμᾶς· περι-
έχει μαθήματα χρήσιμα, ἅπερ καὶ μετὰ τὸν Μοντέσκιον δύ-
ναται νὰ πειραθῇ μετριοφρων τις παρατηρητῆς νὰ ἐξαγάγῃ ἐξ
αὐτοῦ. Ἡ γηραιὰ Εὐρώπη δὲν διήνυσε βεβαίως ἄνευ τινὸς
ὠφελείας ἑκατὸν πενήκοντα ἔτη ἀπὸ τοῦ βιβλίου τοῦ Μον-
τεσκίου. Ἡ πρόοδος τῶν τε γεγονότων καὶ τῆς κριτικῆς νέον
ἐπιγέουσιν ἐνίοτε φῶς ἐπὶ τινων σελίδων τῆς ἱστορίας, ἃς ἡ
μεγαλοφυΐα μεγάλου ἀνδρὸς παρημέλησεν ἴσως ἐν τῷ παρελ-
θόντι. — Τοῦτο θὰ μὲ δικαιολογήσῃ ἴσως, ἐρχόμενον νὰ ὑποβάλω
εἰς τὸν ὄμιλον τοῦτον σκέψεις τινὰς ἐπὶ ταπεινῶν τινων μνη-
μείων τῆς Βυζαντινῆς φιλολογίας τοῦ δεκάτου πέμπτου αἰῶνος.

Ἐν τῇ τέχνῃ τοῦ ὁμιλεῖν, ὡς καὶ ἐν ταῖς ἄλλαις τέχναις, δύο ὑπάρχουσιν εἶδη βαρβαρότητος, ἡ βαρβαρότης ἡ προηγουμένη τοῦ πολιτισμοῦ καὶ ἡ ἐπομένη αὐτῷ. Ἀρέσκεται τις ἀναζητῶν ἐν τῇ πρώτῃ τὰ σπέρματα, ἅτινα μέλλουσι ν' ἀναπτυχθῶσι καὶ παραγάγῃσι, τοῦ χρόνου προϊόντος, ἔργα τέχνης καὶ ἐπιστήμης· ὑποστηρίζεται δὲ τότε ὑπὸ περιεργείας πλήρους ἐλπίδος. Ἡ δὲ ἄλλη βαρβαρότης, ἡ ἐπὶ τῶν ἐρειπίων ἐνδόξου παρελθόντος ἐπιφαινομένη, οὐχὶ μόνον στερεῖται θεληγήτρου τινὸς πρὸς ἡμᾶς, ἀλλὰ καὶ θλίβει ἡμᾶς, παραβάλλοντας τὰ ἄτεχνα αὐτῆς προϊόντα πρὸς τὰ ὡραῖα ἄνθη, ἅπερ εἶδον μὲν εὐτυχέστεροι ἄλλοι αἰῶνες, φαίνονται δ' ἐν ἐκείνῃ ὥσανεὶ διαπαντὸς μαρανθέντα.

Αἱ ἀρχαιότεραι Λατινικαὶ ἐπιγραφαὶ καὶ τὰ πρῶτα τῆς γραπτῆς εὐγλωττίας δοκίμια, τὰ ἐν τοῖς ἀποσπάσμασι Κάτωνος τοῦ πρεσβυτέρου, ἔχουσι χάριν τινά. Ἡ ἀφέλεια ἐν αὐτοῖς δὲν στερεῖται δυνάμεως· ἡ δ' ἀπειρία δεικνύει ἐν τῇ δεινῇ αὐτῆς προσπαθείᾳ τοῦ νὰ φθάσῃ εἰς τὸ ὡραῖον ἀγῶνα, ὅστις κινεῖ τὸ ἐνδιαφέρον ἡμῶν καὶ μᾶς δίδει θάρρος. Ἀναγινώσκοντες τὰς ἀμόρφους ταύτας σελίδας, μαντεύομεν καὶ προαισθανόμεθα ἤδη τοῦ Κικέρωνος τὴν ῥητορικὴν δεινότητα. Ἀλλὰ, βλέποντες τὸ κάλλος τοῦτο τῆς Κικερωνείου γλώσσης παραμορφούμενον καὶ αὐτὸ καὶ διαφθειρόμενον ἐν τῇ ἐποχῇ τῆς παρικμῆς, θλίψιν καὶ ἀποθάρρυνσιν συνάμα αἰσθανόμεθα, ἀναλογιζόμενοι μὲν ὅ,τι ἀπώλεσε τὸ ἀνθρώπινον πνεῦμα, ἀγνοοῦντες δὲ ἂν ἡ ἀπώλεια αὕτη ἡμέραν τινὰ θ' ἀναπληρωθῇ· διότι μετὰ δυσκολίας δυνάμεθα νὰ κατανοήσωμεν διὰ τίνων μυστηριωδῶν μέσων ἡ θεία Πρόνοια θὰ προαγάγῃ νέαν τάξιν ἐκ τῆς ἀταξίας ταύτης, καὶ πῶς ἐπὶ τῶν ἐρειπίων γλώσσης, εἴπερ τις καὶ ἄλλη, εὐγλώττου καὶ ποιητικῆς, θὰ βλαστήσωσιν

ιδιώματα, προωρισμένα ν' ἀκμάσωσι καὶ αὐτὰ διὰ τῆς εὐ-
γλωττίας καὶ τῆς ποιήσεως.

Ἡ ἀντίθεσις αὕτη τῆς βαρβαρότητος καὶ τῆς κλασικῆς ἐν-
τελείας θλιβερωτέρα εἶναι ἴσως ἔτι ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῆς Ἑλλη-
νικῆς γλώσσης ἢ ἐν τῇ τῆς Λατινίδος· διότι μόλις γινώσκομεν
τὰ πρῶτα δοκίμια τῆς Ἑλληνικῆς ποιήσεως καὶ τοῦ Ἑλληνικοῦ
πεζοῦ λόγου· δυστυχῶς οὐδεμία ἀπελείφθη ἡμῖν ἐν στίχοις
σελὶς αὐθεντικῇ, ἀρχαιοτέρα τῆς Ἰλιάδος καὶ Ὀδυσσεΐας, καὶ
μόλις σελίδες τινὲς διεσώθησαν πεζογραφίας ἀρχαιοτέρας τοῦ
Ἡροδότου. Ἡ Ἑλληνικὴ γλῶσσα λοιπὸν ἐμφανίζεται εὐθὺς ἐξ
ὑπαρχῆς φέρουσα, ἂν μὴ τὴν ἐντέλειαν τῆς ὀρίμου ἡλικίας, τοῦ-
λάχιστον τὰ κάλλη ἀκμαζούσης νεότητος.

Ἀκολουθῶς δὲ ἐπὶ ἑπτὰ ἢ ὀκτὼ αἰῶνας βλέπομεν αὐτὴν
μετὰ θαυμασίας εὐκάμψιας χρησιμεύουσαν εἰς τὰς ἀπείρους
ἐμπνεύσεις τῆς ποιήσεως, εἰς τὰς διαφόρους ἀνάγκας κοινωνίας
ἐνεργοῦ μέχρις ἀσταθείας, καὶ ὑπὸ τῶν εὐγενεστάτων ἑλατη-
ρίων τῆς ἀνθρωπίνης ψυχῆς ὑποκινουμένης· θὰ ἐπίστευέ τις ὅτι
ἡ γλῶσσα αὕτη εἶναι ἀνεξάντλητος, καὶ ὅτι οὐδέποτε ἔμελλε νὰ
παρακράσῃ. Καὶ ἐν αὐτῇ τῇ παρακμῇ τῆς αὐτοκρατορίας αἰ-
σχολαὶ τῆς Ἀνατολῆς διατηροῦσιν ἐπιμόνως τῶν ἀρχαίων προ-
τύπων τὴν λατρείαν. Ἀπειλούμεναι ὑπὸ τῆς Μουσουλμανικῆς
τυραννίας, σχολιάζουσιν ἔτι τὸν Ὅμηρον καὶ τὸν Δημοσθένην.
Τὸ ῥητορικὸν δὲ πρὸ πάντων καὶ τὸ φιλοσοφικὸν ὕφος ἔχουσι
θαυμαστὴν καθαρότητα· ἐν τῷ 19ῷ αἰῶνι ἀπαγγέλλουσιν ἐν
Κωνσταντινουπόλει λόγους ἀμιλλωμένους τὴν γλαφυρότητα
πρὸς τοὺς τῆς ἐποχῆς τῶν Ἀντωνίνων καὶ Βασιλείου τοῦ Με-
γάλου.

Δυνάμει μάλιστα τῶν πραγμάτων αὐτῶν τὸ θεολογικὸν
ὕφος, ἦττον καθαρὸν καὶ ὁμοιον, διατηρεῖ ἐν τούτοις εὐγένειάν

τινα. Πρὸ πολλοῦ ἤδη ἡ γλῶσσα τῶν ἱεροκηρύκων καὶ τῶν θεολογούντων εἶχεν ἐκφράσεις καὶ σχήματα οὐχὶ λίαν Ἀττικά ἔνεκα τῆς σχεδὸν δημώδους Ἑλληνικῆς γλώσσης τοῦ Εὐαγγελίου· ἀλλ' ἅπαξ καθιερωθεὶς ὑπὸ τῆς χρήσεως ὁ κατώτερος οὗτος Ἑλληνισμὸς, προλαμβάνει τοῦλάχιστον διαφθορὰν μείζονα. Τὸ κῆρος τῶν ἱερῶν βιβλίων καὶ τὸ ἔθιμον τοῦ ἀναγινώσκειν αὐτὰ ἐπ' ἐκκλησίας, τοῦ μανθάνειν καὶ ἀπαγγέλλειν τινὰς σελίδας αὐτῶν ἐν τῇ ἱερουργίᾳ κωλύει τὴν διαφθορὰν τῆς ἐκκλησιαστικῆς γλώσσης καὶ τίθησι μέσον τινὰ ὄρον, κατωτέρω τοῦ ὁποίου ἐπὶ πολὺν χρόνον ἡ γλῶσσα δὲν καταβαίνει. Καὶ ὁμῶς αὕτη ἐπὶ τέλους καταπίπτει καὶ ὑπὸ τὸ σημεῖον τοῦτο.

Ἀδύνατον νὰ μὴ πάθῃ μηδεμίαν διαφθορὰν ἡ γλῶσσα λαοῦ εἰς παρακμὴν μεταπεσόντος. Διαφθειρόμενος ὁ πολιτισμὸς συνεπιφέρει τὴν καταστροφὴν τῶν τεχνῶν, αἵτινες ἦνθουν μετ' αὐτοῦ· ἡ τέχνη ἐπομένως τοῦ γράφειν δὲν δύναται κατ' ἐξαίρεσιν νὰ διαφύγῃ τὸ πεπρωμένον τοῦτο.

Ἡ Ἑλληνικὴ γλῶσσα τῶν ἱστορικῶν, ἡ γλῶσσα δηλονότι τῶν μεγάλων τοῦ κόσμου συμβεβηκότων, ἐπὶ πολὺ παλαίει ἐπιτυχῶς κατὰ τῆς καθολικῆς διαφθορᾶς· ἀλλ' ἐπὶ τέλους ἡμέραν τινὰ περιπίπτει εἰς αὐτήν. Περιβεβλημένη ἔτι σεμνότητά τινα ἐν τοῖς Χρονικοῖς τοῦ Καντακουζηνοῦ, στρατηγοῦ, πολιτικοῦ ἀνδρὸς καὶ μαθητοῦ νοήμονος τῶν ἀρχαίων διδασκάλων τῆς τέχνης τοῦ ὁμιλεῖν, ὁποῖα τις ἄρᾳ γε κατέστη μεθ' ἑκατὸν ἔτη εἰς τὰς χεῖρας Γεωργίου τοῦ Φραντζῆ; — Ἡ ἀντιπαράθεσις τῶν γεγονότων ἔχει ἐνταῦθα θλιβεράν τινα εὐγλωττίαν. Ὁ Φραντζῆς εἶναι ὁ ἱστορικὸς τῆς ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἀφοῦ ἐγένετο ὁ μάρτυς καὶ εἰς τῶν οἰκτροτέρων αὐτῆς θυμάτων. Ἡ διάνοια δὲ καὶ τὸ ὕφος αὐτοῦ, καίτοι μὴ

στερουμένου τὸ παράπαν ὀρθοφροσύνης, πιστοτάτην παρουσιάζουσι τὴν εἰκόνα διπλῆς ταπεινώσεως. Συγγενὴς ὢν τῆς αὐτοκρατορικῆς οἰκογενείας, καὶ μεγιστὰν τῶν ἀνακτόρων, διατηρεῖ τινὰς ἀναμνήσεις τῆς εὐπαιδευτοῦ ἀγωγῆς, ἣν προσεπάθουν νὰ διαφυλάξωσιν αἱ σχολαὶ τοῦ Βυζαντίου. Τὸ προοίμιον τοῦ βιβλίου αὐτοῦ δὲν ἀμοιρεῖ σοβαρότητος. Ἡ θεωρία τῆς ἱστορίας, ἡ ἄλλοτε ὑπὸ τοῦ Πολυβίου, τοῦ Ἀγαθίου καὶ Νικηφόρου τοῦ Γρηγορᾶ ἢ Καντακουζηνοῦ ἐκτεθεῖσα, ἀνευρίσκεται ἐν αὐτῷ. Ἐκφράσεις δέ τινες μάλιστα ὑπομιμνήσκουσι τὸν Ἡρόδοτον, ὅπως ἐρεῖπιά τινα γλυπτικῆς, ἐπὶ τῶν κτιρίων τοῦ μεσαιῶνος ἐγκεκολαμμένα, ἀνακαλοῦσιν εἰς τὴν μνήμην ἡμῶν τὸν αἰῶνα τοῦ Περικλέους ἐν τῷ μέσῳ τῆς βαρβαρότητος. Ἀλλ' εὐθὺς ἅμα εἰσελθὼν εἰς τὰ πράγματα, ὁ Φραντζῆς δεικνύει ὅτι εἶναι Ἕλληνα ἐκπεφυλισμένος· οὐχὶ διότι ἡ γλῶσσά του εἶναι ἐντελὴς ἢ νεοελληνικὴ· καθόσον ἐπιστολή τις τοῦ Βησσαρίωνος, ἐν τῇ δημῳδῇ ταύτῃ γλώσσῃ συντεταγμένη καὶ ἐν τοῖς Χρονικοῖς αὐτοῦ κατακεχωρισμένη, πολὺ διαφέρει τοῦ ἐν γένει ὕφους τῆς συγγραφῆς· ἀλλ' οὐδὲν ἥττον ἡ γλῶσσα τῶν Χρονικῶν τούτων, ἀκατέργαστος καὶ ἀτημέλητος οὔσα, πολὺ ἀπολείπεται τῆς γλώσσης, ἣν ἡ ἐπίσημος ἐθιμοταξία εἶχε μέχρι τῆς ἐποχῆς ἐκείνης διατηρήσει ἐν Κωνσταντινουπόλει. Ἡ νεοελληνικὴ διάλεκτος εἰσδύει καὶ οὕτως εἰπεῖν πανταχόθεν εἰσβάλλει εἰς αὐτήν, καὶ τοῦθ', ὅπερ σπουδαιότερον, τὰ αἰσθήματα καὶ αἱ ἰδέαι μαρτυροῦσι περὶ τῆς καινῆς ἐκλύσεως τῶν πνευμάτων καὶ τῶν χαρακτήρων.

Δὲν κατακρίνομεν αὐτὸν, διότι ἀποδίδει δικαιοσύνην τινὰ εἰς Μωάμεθ τὸν Β'. Ὁ μέγας οὗτος στρατηγός, ὁ πέντε εἰδὼς γλώσσας, τὴν Ἑλληνικὴν, τὴν Λατινικὴν, τὴν Συριακὴν, τὴν Ἀραβικὴν καὶ τὴν Περσικὴν, ὁ ἀγαπῶν ν' ἀκούῃ τὰς ἱστορίας

τοῦ Ἀλεξάνδρου, τοῦ Αὐγούστου καὶ τοῦ Θεοδοσίου, ἦν ἴσως ἄξιος τοῦ σεβασμοῦ καὶ αὐτῶν ἐκείνων, οὓς ἤρχετο νὰ ὑποδουλώσῃ· ἄλλως τε ὁ Φραντζῆς ἐκφράζει μετ' ὀλίγον τὴν κατ' αὐτοῦ ἀγανάκτησίν του, ὅταν βλέπῃ αὐτὸν ἐγκαθιδρύνοντα ἐν Κωνσταντινουπόλει πατριάρχην ὑποπτον ἐπὶ συμπαθείᾳ πρὸς τοὺς Λατίνους. Ἀλλὰ καὶ ἐπὶ τῶν ζητημάτων ἔτι ἐκείνων, εἰς ἃ ἔνεκα τῶν πεποιθήσεων αὐτοῦ μεγάλως ἐνδιαφέρεται, ἀκούσωμεν ἐπ' ὀλίγον τὸν Φραντζῆν, ὅπως κρίνωμεν περὶ τῆς τότε εὐγλωττίας Βυζαντινοῦ πατριώτου.

Ἡ ἡμετέρα γλῶσσα, πρὸ αἰώνων ἤδη κεκτημένη ἀκρίβειαν λεκτικοῦ καὶ σοβαρότητα ὕφους, δυσκόλως δύναται ν' ἀκολουθήσῃ τὴν ἐκλελυμένην φράσιν τοῦ Ἑλλήνος χρονογράφου· καὶ πρέπει μὲν νὰ δοκιμάσῃ τοῦτο χάριν τῆς πιστῆς μεταφράσεως, ἀλλ' οὐχ ἥττον δὲν δύναται νὰ μεταφέρῃ τὸ ποικίλον ἐκεῖνο κρᾶμα ὕφους, ὅπου οἱ ἰδιωτισμοὶ ἀναμιγνύονται μετὰ λειψάνων κλασικῆς γλαφυρότητος. Ὅπως δώσωμεν ιδέαν τινὰ περὶ αὐτοῦ, ἐκλέγομεν μίαν σελίδα περὶ τῆς περιφήμου συνόδου τῆς Φλωρεντίας, ὅπου ἡ Ἑλλάς, ὡς τελευταίαν θεωροῦσα αὐτὴν σωτηρίας ἐλπίδα, ἐπειράθη τῆς μετὰ τῶν χριστιανῶν τῆς Δύσεως συμμαχίας.

« Τῇ κζ' τοῦ Νοεμβρίου τοῦ αὐτοῦ ἔτους διέβη ὁ βασιλεὺς κὺρ Ἰωάννης μετὰ τοῦ πατριάρχου κὺρ Ἰωσήφ καὶ τοῦ δεσπότη κὺρ Δημητρίου καὶ πολλῶν ἀρχόντων τῆς συγκλήτου καὶ τῆς Ἐκκλησίας καὶ πάντων σχεδὸν τῶν μητροπολιτῶν καὶ ἐπισκόπων διὰ τὴν μελετηθεῖσαν καὶ μὴ ὠφεληθεῖσαν ἢ μᾶλλον εἰπεῖν μὴ ὠφελήσασαν σύνοδον τὴν ἐν Φλωρεντίᾳ συναθροισθεῖσαν, ἔνθα καὶ οὐ συνεπέρασε τοῖς πᾶσιν· οὐ λέγω τοῦτο κατὰ τῶν τῆς Ἐκκλησίας δογμάτων· ταῦτα γὰρ παρ' ἄλλοις ἐδόθησαν κρίνεσθαι· ἐμοὶ δὲ ἀρκεῖ ἡ πατρικὴ μου διαδοχὴ τῆς πίστεως,

διότι οὐ παρά τινος τῶν ἐκείνων μερῶν τῶν ἐξ ἐναντίας ἤκουσα λέγειν τὰ ἡμέτερα κακὰ εἶναι, ἀλλὰ μᾶλλον καλὰ καὶ ἀρχαῖα, καὶ τὰ ἐκείνων πάλιν οὐ κακὰ ἀλλὰ καλὰ· καὶ ὡς εἰπεῖν ἐν παραδείγματι, ὅτι τὴν μέσσην ὁδὸν τῆς πόλεως τὴν πλατεῖαν καὶ εὐρύχωρον διηρχόμεθα πολλοὺς χρόνους μετὰ τινων, δι' ἧς καταντῶμεν εἰς τὴν ἀγίαν Σοφίαν· εἶτα μετὰ τινος καιροῦς εὐρέθη παρά τινων καὶ ἄλλη ὁδὸς καταντῶσα, ὡς λέγουσι, καὶ αὕτῃ ἐκεῖ, καὶ παροτρύνουσί με λέγοντες· « Ἐλθε καὶ σὺ διὰ τῆς ὁδοῦ ταύτης, ἣν εὕρομεν· καὶ γὰρ εἰ καὶ ἔστιν αὕτη δι' ἧς ἀπέρχῃ καλὴ καὶ ἀρχαία, καὶ ἡμῖν ἀρχῆθεν γνωστὴ καὶ σὺν ὑμῖν διερχομένη, ἀλλὰ καὶ αὕτη, ἣν εὕρομεν νῦν, καλὴ ἐστίν· » ἐγὼ δὲ ἀκούων παρὰ μὲν τῶν ὅτι καλὴ ἐστίν, παρὰ δὲ τῶν ὅτι οὐ καλὴ, καὶ ἀσυμφωνία οὔσα ἐν τῷ μέσῳ, διὰ τί μὴ εἶπω μετ' εἰρήνης· « Ἀπέρχεσθε καλῶς εἰς τὴν ἀγίαν Σοφίαν ὅθεν βούλεσθε· ἐγὼ πάλιν διέλθω διὰ τῆς ὁδοῦ ἣν καὶ μεθ' ὑμῶν πολλῷ χρόνῳ διηρχόμην, καὶ καλὴν αὐτὴν καὶ παρ' ὑμῶν καὶ τῶν προγόνων μαρτυρουμένην καὶ διερχομένην ; » Οὐ διὰ ταύτην οὖν τὴν αἰτίαν εἶπον τὸ ὡς μὴ ὠφελήσασαν, ἀλλ' ἔνεκεν τῆς ἀσυμφωνίας· εἴθε ἔνωσις εἴη τῶν Ἐκκλησιῶν, καὶ ὑστερήσαι με ὁ Θεὸς τῶν ὀφθαλμῶν μου ! Ἀλλὰ διὰ τί ; ὅτι καὶ αὕτῃ ἢ τῆς συνόδου ὑπόθεσις ἦν αἰτία πρώτη καὶ μεγάλη ἵνα γένηται ἡ κατὰ τῆς Κωνσταντινουπόλεως τῶν ἀσεβῶν ἔφοδος, καὶ ἀπὸ ταύτης πάλιν ἡ πολιορκία καὶ αἰχμαλωσία καὶ τοιαύτη καὶ τοσαύτη συμφορὰ ἡμῶν. » (Βιβλ. Β', κεφ. ΙΓ'.)

Ὅρθα λέγει ὁ δυστυχὴς χρονογράφος, ἀλλ' αἰσθάνεται μᾶλλον ἢ κατανοεῖ τὰ πράγματα, καὶ ὅταν θέλῃ νὰ εἶπῃ αὐτὰ, τὸν προδίδει ἢ ἔκφρασις. Ἄδικον νὰ παραβάλωμεν πρὸς τὴν πτωχὴν ταύτην γλῶσσαν τὸ ὕφος τοῦ Ξενοφῶντος ἢ τὸ

τοῦ Πολυβίου· ἀλλ' ἄκων τις ἐνθυμεῖται τινὰς τῶν συγγραφέων ἐκείνων, οἵτινες ἀπεκλήθησαν ἤδη συγγραφεῖς τῆς παρακμῆς, καὶ οἵτινες κατὰ τὸν τελευταῖον ἀγῶνα τῶν ἐθνικῶν κατὰ τοῦ χριστιανισμοῦ ὑπεστήριξαν θέματα ὅμοια πρὸς τὸ τοῦ Βυζαντινοῦ χρονογράφου. Τοιοῦτος ὁ Λιβάνιος, ὁ ἐπιμένων εἰς τὴν ἀρχαίαν τοῦ Διὸς λατρείαν καὶ καταρώμενος τοὺς μελανεῖμονας, δηλαδὴ τοὺς μοναχοὺς, ὡς καταλύοντας τοὺς ναοὺς καὶ πυρπολοῦντας τὰ ἀριστουργήματα τοῦ Φειδίου. Τοιοῦτος καὶ ὁ Θεμίστιος, ὁ ὁψὲ ἐπικαλούμενος τὴν ἀρχὴν τῆς ἀνεξιθρησκείας, ὅπως προστατεύσῃ τὰ λείψανα τοῦ ἐκθρονισθέντος ἐθνισμοῦ. Καίτοι κατὰ δύο αἰῶνας μεταγενέστερος, ὁ Φραντζῆς ἔχει κατὰ βάθος κοινὰς πρὸς τοὺς δύο σοφιστὰς ιδέας· ἡ αὐτὴ ἐπιμονὴ ἐν ἀμφοτέραις ταῖς κοινωνίαις, χωριζομέναις ὑπὸ τῆς θρησκευτικῆς τῶν πίστεως, ὁ αὐτὸς σκοπὸς τοῦ διεκδικεῖν τοῦλάχιστον τὴν ἐλευθερίαν τῆς συνειδήσεως· ἀλλ' ἡ μὲν γλῶσσα τῶν δύο σοφιστῶν τοῦ ἑ' αἰῶνος εἶναι εἰσέτι ὑψηλὴ οὐκ ὀλίγον καὶ καθαρὰ, ἐνῶ ὁποία τούναντίον ἀδυναμία ἐκφράσεως, καὶ ὁποία, οὕτως εἰπεῖν, ἠθικὴ σύγχυσις παρὰ τῷ Ἑλληνι ἐκείνῳ τοῦ Βυζαντίου, παλαίοντι μεταξὺ τῶν θεολογικῶν συζητήσεων καὶ τῶν πολιτικῶν δυσχερειῶν! Ἰδοὺ ὄντως ὁ ἱστορικὸς κοινωνίας παραλυομένης ὑπὸ τὸν Ὄθωμανικὸν ζυγόν. Τοῦ Φραντζῆ τὸ τέλος ὑπῆρξε φεῦ! ἄξιον τοῦ ἔργου του. Ἀφοῦ ἐπὶ μακρὸν διηγεῖται τὰς ταπεινώσεις, ἃς ὑπέστη ἡ φυλὴ αὐτοῦ καὶ εἰς ἃς προστίθενται δι' αὐτὸν μεγάλαι οἰκογενειακαὶ συμφοραὶ, ἀναφέρει ὅτι περὶ τὸ ἔαρ τοῦ ἔτους 6976 ἀπὸ κτίσεως κόσμου, κλινήρης ἐκ ῥευματισμῶν, καὶ ἔνεκα τῆς ἐνδείας ἀδυνατῶν νὰ ἀντικαταστήσῃ τὸν πεπαλαιωμένον ἱματισμόν του, ἐγένετο μοναχὸς, μετονομασθεὶς Γρηγόριος, καὶ ὅτι ἡ σύζυγός του Εὐρήνη ἠκολούθησε μετ' οὐ πολὺ τὸ παράδειγμα αὐτοῦ. Τοῦτο

σημαίνει τωόντι, ὅτι ἀμφότεροι εἰσήρχοντο εἰς νοσοκομεῖον, ὅπου ἐγράφη ὑπὸ τοῦ Φραντζῆ ἡ ἐξιστόρησις τῆς πτώσεως τοῦ Βυζαντίου.

Ὁ κριτικὸς δὲν δύναται νὰ εἴπῃ τι πλέον ἐνώπιον τοιούτων συμφορῶν.

Ἐδύνατό τις νὰ πιστεύσῃ, ὅτι τοῦ Φραντζῆ ἡ χρονογραφία ἐμφαίνει τὴν ἐσχάτην παρακμὴν τῆς φιλολογίας παρὰ τοῖς Βυζαντινοῖς Ἕλλησι· καὶ ὁμῶς θὰ ἡπατᾶτο. Σύγχρονος τοῦ Φραντζῆ, ὁ Ρόδιος Γεωργιλλᾶς ἐθρήνησε τὴν ἄλωσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἐν γλώσσῃ, ἣτις, παραβάλλομένη πρὸς τὴν τοῦ χρονογράφου, σχεδὸν ἀναδεικνύει αὐτὴν καὶ αὐτῇ περιποιεῖ φιλολογικὴν τινα ἀξίαν.

Βιβλία τοιαῦτα θὰ ᾔσαν βεβαίως ἀξία τῆς λήθης ἐν ᾗ ἐκοιμῶντο ἀπὸ τεσσάρων αἰώνων, ἐὰν δὲν ἡδυνάμεθα ν' ἀρυσθῶμεν μάθημά τι ἀπὸ ἔργου αὐθεντικοῦ καὶ εἰλικρινοῦς, ἀπὸ τῆς ἐλαχίστης μαρτυρίας, τῆς εἰς μέγα ἱστορικὸν γεγονὸς ἀναφερομένης.

Ὁ Γεωργιλλᾶς δὲν ᾔτο γνωστὸς ἐπὶ πολὺ ἢ εἰς ὀλίγους περιέργους, καὶ διὰ τῶν χωρίων, ἅτινα εἶχον δανεισθῆ παρ' αὐτοῦ οἱ νεώτεροι λεξικογράφοι· ἐν τῶν τριῶν αὐτοῦ ποιημάτων εἶναι εἰσέτι ἀνέκδοτον. Καὶ τὸ μὲν ἀρχαιότερον αὐτῶν, τὰ Χρονικὰ τοῦ Βελισσαρίου, προσφάτως ἐδημοσιεύθη ὑπὸ Ἀγγλου βιβλιογράφου, τὸ δεύτερον δὲ πόνημα κατὰ τὸ 1857 ὑπὸ τοῦ κυρίου Ἐλλισεν ἐν τῇ ἀξιολόγῃ συλλογῇ τῶν χρησίμων εἰς τὴν μελέτην τοῦ κατωτέρου Ἑλληνικοῦ κόσμου ἐγγράφων. Τοῦτο εἶναι ὁ θρῆνος τῆς ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἐν στίχοις λεγομένοις πολιτικοῖς.

Πολλὰ ἔχομεν δείγματα τοιούτων θρηνῶν, πεζῶν τε καὶ ἐμμέτρων· ὁ δὲ τρόπος οὗτος τοῦ γράφειν ἀνέρχεται εἰς τοὺς

πρώτους αἰῶνας τῆς ἀνατολικῆς αὐτοκρατορίας. Ἡ γλῶσσα αὐτῶν εἶναι πολλάκις μιζοβάρβαρος. Τοιοῦτον εἶναι μεταξύ τῶν πολλῶν μικρόν τι ποίημα, γεγραμμένον μετὰ τὴν ἀποκατάστασιν τῆς ἐθνικῆς δυναστείας ὑπὸ Ἑλληνοσ τῆς Νικαίας περὶ τῆς ὑπὸ τῶν Λατίνων τῷ 1204 ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως.

Δὲν εἶναι βεβαίως ἀριστούργημα, οὐδὲ τὸ ἐλάχιστον σημεῖον εὐγλωττίας δύναται τις νὰ ὑποδείξῃ ἐν αὐτῷ. Ἡ συγγραφή ὁμῶς αὕτη οὐδόλως εἶναι ἀναξία, ἔνεκα τοῦ εἶδους, αὐτῆς τῆς ἱστορίας, εἰς ἣν χορηγεῖ ἀξιοσημείωτα γεγονότα. Δεικνύει συγγραφέα κατὰ τι ἐπιμελούμενον τοῦ ὕφους καὶ τῆς στιχουργίας, συγγραφέα ἀδόκιμον, ἀλλὰ σεβόμενον τοῦλάχιστον ἑαυτόν· ἐνῷ ὁ Ρόδιος, ὁ ἐπισωρεύων τοὺς χιλίους στίχους τοῦ θρήνου ἐπὶ τῆς καταστροφῆς τοῦ 1453, καὶ τούτων τῶν μετρίων ἰδιοτήτων στερεῖται. Γεννηθεὶς ἐν Ἑλληνικῇ χώρᾳ, μὴ παθούσῃ εἰσέτι ὑπὸ τῶν Ὀθωμανικῶν ὅπλων, ἀλλ' ἀπειλουμένη ἤδη ὑπ' αὐτῶν, αἰσθάνεται, ὅτι ἡ Ἑλλὰς τὰ πάνδεινα ἔχει νὰ φοβῇται μετὰ τὴν ἄλωσιν τῆς μητροπόλεως, καὶ θρηνεῖ τὴν καταστροφὴν ταύτην μετὰ τῆς θλίψεως μάρτυρος αὐτόπτου. Ἡ Κωνσταντινούπολις ἦν δι' αὐτὸν ἡ βασιλὶς τῶν πόλεων διὰ τε τὸν πλοῦτον, καὶ διὰ τὰ δημόσια καὶ ἐκκλησιαστικὰ μνημεῖα, καὶ πρὸ πάντων διὰ τὰς σοφὰς αὐτῆς σχολάς· εἰς πολλὰ βεβαίως περιέπεσεν ἀμαρτήματα, ἢ μᾶλλον οἱ ἡγεμόνες αὐτῆς. Σύμπας ὁ Ἑλληνικὸς λαὸς διεφθάρη, διὸ ἐτιμωρήθη ὑπὸ τοῦ Θεοῦ. Ἀλλὰ τὸ μέγεθος τῆς τιμωρίας ὑπερβαίνει τὸ σφάλμα, καὶ τὸ ὄργανον τῆς θείας δίκης, ὁ Ὀθωμανὸς, εἶναι λίαν σκληρόν. Οἱ Λατῖνοι ὑπέικουσιν εἰς τὸν πάππαν, ἀλλ' εἶναι καὶ χριστιανοί. Τοὺς θεράποντας αὐτοῦ τοῦ πάππα, οἷς κατηρῶντο τῷ 1204, καὶ οὓς οὐδὲ ὠνόμαζον μάλιστα χριστιανοὺς, ἐπικαλοῦνται σήμερον ὡς

ἐλευθερωτάς. Ἐὰν ἡ Κωνσταντινούπολις πρέπη νὰ πέσῃ δούλη, ἄς μὴ γείνη τοῦλάχιστον δούλη τῶν Μωαμεθανῶν· διότι αἷσχος τοιοῦτον ἀντανακλᾷ ἐπὶ τῆς Δύσεως ὁλοκλήρου. Τὴν Δύσιν ταύτην ὁ συγγραφεὺς διέτρεξε πεζῇ, καὶ ἔφιππος· γνωρίζει τοὺς μεγίστους αὐτῆς λαοὺς, τοὺς βασιλεῖς καὶ τοὺς δοῦκας των· προεχώρησε πρὸς βορρᾶν μέχρι τῆς Ἀγγλίας· πρὸς μεσημβρίαν δὲ εἶδεν ἢ γνωρίζει τοῦλάχιστον τὸ Ἀραβικὸν βασίλειον τῆς Γρενάδης. Πᾶσα ἀνάμνησις τοιαύτη ἐξεγείρει ἐν αὐτῷ φιλοπολέμους ἐπικλήσεις εἰς σταυροφορίαν· τὸν πάππαν καὶ τοὺς καρδινάλιους, τὸν βασιλέα τῆς Γαλλίας, τοὺς Ἀγγλοὺς, τοὺς Γενουηνοὺς, τοὺς Βενετοὺς, τὸν δοῦκα τῆς Βουργουνδίας, φίλον τῶν αὐτοκρατόρων Ἰωάννου καὶ Κωνσταντίνου τῶν Παλαιολόγων, τοὺς πάντας ἐπικαλεῖται. Ἐπιθυμεῖ ἵνα ἡ ὁμόνοια ἐνώσῃ τέλος τόσους χριστιανικοὺς λαοὺς, τόσους χριστιανοὺς πρίγκηπας κατὰ τῶν ἀπίστων· πρὸ πάντων δ' ἐπιθυμεῖ ν' ἀποφύγῃσι πᾶσαν συμμαχίαν μετὰ τῶν Τούρκων, φυλῆς δολίας καὶ μὴ τηρούσης τὰ ὅρκια. « Μὲ τὴν ἀγάπην ἔφαγε τὸν κόσμον ὅπου ὀρίζει· λοιπὸν, ἂν τὸν ἀφήσετε μόνον καὶ δύο χρόνους εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν νὰ περιανασάνῃ, ὁμνύω σας εἰς τὸν Θεὸν, ὅλους μας θέλει φάγει. » Οἱ λόγοι οὗτοι φανεροῦσιν ἡμῖν χρονολογίαν τοῦ βιβλίου· ἅμα δὲ ὑποδεικνύουσι τὴν τραχεῖαν αὐτοῦ γλῶσσαν. Πρὸ δύο λοιπὸν μόνον ἐτῶν εἶχεν ἄλωθῇ τὸ Βυζάντιον· τὴν χρονολογίαν δὲ ταύτην ἐπιβεβαιοῦσι καὶ ἄλλοι τοῦ ποιήματος ὑπαινιγμοὶ περὶ Ἰωάννου τοῦ Οὐνιάδου καὶ περὶ τῆς ἐν Ἀδριανουπόλει μετὰ τὴν πτῶσιν τοῦ Βυζαντίου διατριβῆς τοῦ Μωάμεθ.

Βεβαίως φιλόπατρις ὁ περιηγητὴς ἐπανήρχετο ἔκ τινος κατὰ τὴν Ἀνατολὴν περιηγήσεως, ὅτ' ἐξέφραζε τὴν θλίψιν του δι' εἰκοσιτεσσάρων μακρῶν τετραστίχων ὁμοιοκαταλήκτων καὶ

γεμόντων ἀταξίας καὶ παλλιλογιῶν, ἅπερ εἰσὶ τὸ νεκρώσιμον οὕτως εἰπεῖν ἄσμα σθεννυμένης φιλολογίας.

Ὁ συγγραφεὺς εὔχεται θερμῶς ν' ἀκουσθῇ μακρὰν ἢ φωνὴ τῆς ἀπελπισίας, ἣν ἀφίνει. Ἡ τυπογραφία εἶχε μόλις φανῇ, δὲν τῷ εἶναι γνωστὴ, καὶ πρὸς τοὺς ἀντιγραφεῖς ἀπευθύνει τὴν δέησιν νὰ διαδώσωσιν, ὅσον τὸ ἐπ' αὐτοῖς, τοὺς στίχους τούτους εἰς ὅλον τὸν χριστιανισμόν· « Εἰς τοὺς βασιλεῖς, τοὺς πρίγκηπας καὶ τὰς πριγκηπέσσας· » διότι πέποιθεν ὅτι πρόκειται περὶ κοινοῦ συμφέροντος μικρῶν τε καὶ μεγάλων. Ὅσον μεγαλοφώνως καὶ ἂν ὁμιλῇ ὁ Ἱερεμίας οὗτος τῆς Βυζαντινῆς Ἱερουσαλὴμ, καὶ ὅσην ἀνάγκην καὶ ἂν ἔχῃ μεγάλης δημοσιότητος, δὲν τολμᾷ νὰ ἐκφέρῃ τὸ ὄνομά του· ὑπάρχουν λόγοι δι' οὓς, ὡς λέγει, σιωπᾷ ἐπὶ τούτου. Δίδει μόνον εἰς ὅσους δύναται νὰ ἐννοήσωσιν εἰδὸς τι περιγραφῆς ἑαυτοῦ, περιγραφῆς αἰνιγματώδους εἰς ἡμᾶς. Μήπως ἄρα ὁ στιχουργὸς οὗτος ὑπῆρξε πρόσωπον ἐπιφανές; Δὲν πιστεύω· καὶ ἐὰν πρέπη ν' ἀποκαλέσωμεν αὐτὸν λόγιον, εἶναι λόγιος ἐκ τῶν ἀδοκιμωτάτων. Ἐν ἐκάστη σελίδι τοῦ θρήνου τοῦ ἀναφαίνεται τὸ ἰσχυρὸν αἶσθημα τῆς σμικρότητός του, αἶσθημα, φεῦ! φαινόμενον λίαν ὀρθόν. Ἀναμνήσεις τινὲς ἱστορικαὶ τοῦ Ἰουστινιανοῦ, τοῦ Ἡρακλείου καὶ τοῦ κλέους τῆς ἀρχαίας αὐτοκρατορίας, εἶναι σχεδὸν τὸ μόνον τεκμήριον τῆς πολυμαθείας αὐτοῦ. Ὡς πρὸς δὲ τὰ γεγονότα τῆς ἐποχῆς του, μόλις δύναται τις νὰ σημειώσῃ ἐν αὐτῷ δύο ἢ τρία τοιαῦτα, χρήσιμα εἰς τὴν ἱστορίαν. Φαίνεται, λόγου χάριν, λαλῶν ἐπὶ ἀκριβῶν πληροφοριῶν, ὅταν μαρτυρῇ ὅτι ἡ Πύλη εἶχε τότε ἑκατοντακισχιλίους ἐκλεκτοὺς στρατιώτας, ἑκατοντακισχιλίους γενησσάρους καὶ (δὲν θέλω νὰ πιστεύσω αὐτῷ) τριάκοντα χιλιάδας Φράγκων ἀρνησιθρήσκων, οὓς ἀποκαλεῖ μάλιστα Γάλλους, κ. τ. λ. Ἄλλως τε ὅπως ὁμιλεῖ περὶ τοῦ Κωνσταν-

τίνου Δραγάση, τοῦ τελευταίου προμάχου τῆς αὐτοκρατορίας, ἀγνοεῖ τις τῇ ἀληθείᾳ ἐὰν θεωρῇ αὐτὸν νεκρὸν ἢ ζῶντα. Ἴσως, μὴ γενόμενος αὐτόπτης τῆς ἀλώσεως τῆς Ἱερᾶς Πόλεως, πιστεύει ὅτι ὁ Θεὸς ἔσωσε τὸν Δραγάσην. Ἡ ἀπλοϊκὴ αὐτοῦ πίστις δὲν ἐλπίζει ὅτι ἄγγελοι θὰ κατέλθωσι τότε ἐξ οὐρανοῦ, ὅπως σώσωσιν ἀπὸ τῆς βεβηλώσεως τὰ λείψανα τῶν ἁγίων; Οὕτω δυνάμεθα νὰ ἴδωμεν ἀρχομένην μετὰ τῆς μαρτυρίας μάλιστα συγχρόνου ἱστορικοῦ τὴν παράδοσιν, τὴν ἔτι ζῶσαν ἐν Ἀνατολῇ, ὅτι ὁ κληρονόμος τῶν Κωνσταντίνων ἐπέζησε τῇ ὑπὸ τῶν Τούρκων ἀλώσει τῆς μητροπόλεως αὐτοῦ, καὶ ὅτι προσδοκᾷ ἐν μυστηριώδει καταφυγίῳ τὴν ἡμέραν λαμπρᾶς ἐπανορθώσεως.

Ὁμολογητέον λοιπὸν, ὅτι ἔχει διαφέρον τι ἱστορικὸν τὸ ἥκιστα φιλολογικὸν τοῦτο σύγγραμμα. Προσθέτει δὲ ἐν ἡ δύο γεγονότα εἰς τὴν ὑπὸ τῶν χρονογράφων γραφεῖσαν εἰκόνα συμβεβηκότος εἰς αἰὲ ἀξιοθρηνητοῦ. Ἀλλ' ὅ,τι διδακτικὸν, ὅ,τι συγκινεῖ τὴν καρδίαν καὶ πλήττει τὴν φαντασίαν εἶναι τὸ πρόσωπον αὐτὸ τοῦ δυστυχοῦς στιχουργοῦ · εἶναι ἡ εἰλικρίνεια τῆς ἐμπνεύσεως, ἥτις κινεῖ αὐτὸν νὰ γράψῃ, καίτοι μὴ ἔχοντα τὰς ἀπαιτούμενας δυνάμεις, ὑπὲρ τοῦ Ἑλληνικοῦ ὀνόματος καὶ τῆς θρησκείας. Ἐπανέρχεται ἀδιαλείπτως εἰς τὰς δικαιολογήσεις, εἰς τὰς διαμαρτυρίας ταύτας καὶ εἰς τὰς θερμὰς ὑπὲρ τῆς σταυροφορίας ἐπικλήσεις · εἰ καὶ μονότονοι δὲ μέχρι κόρου, αἱ ἐπώδοί αὐταὶ ἐμποιοῦσιν ἐν τῇ ψυχῇ ἡμῶν ἣν συγκίνησιν αἱ περίξ τοῦ τάφου ψαλλόμεναι ἐπικήδαιοι παρακλήσεις. Φαίνεται δὲ καὶ αὐτὸς ὁ συγγραφεὺς ἐννοῶν αὐτό · διότι καλεῖ πού τὸ θλιβερόν αὐτοῦ ἄσμα μοιρολόγιον, ὅπερ εἶναι ὁ ἔμμετρος θρῆνος, ὃν αἱ Ἑλληνίδες χωρικαὶ αὐτοσχεδιάζουσιν ἐπὶ τοῦ φερέτρου τῶν νεκρῶν. Ἐν ἐκάστη σελίδι τῶν νεκρικῶν αὐτῶν

τετραστίχων ἐκρήγνυται ἡ ἀπελπισία· τὸ δὲ ὕφος αὐτῶν εἶναι τοιοῦτον, ὥστε δικαιολογεῖ αὐτήν. Ποία ἡ κατάστασις ἐνὸς λαοῦ, ὅταν ὁ θερμότερος πατριωτισμὸς, ὑπὲρ τῆς ἀγιοτέρας ὑποθέσεως συνηγορῶν, δὲν εὐρίσκη ἐκφράσεις καλλιτέρας ἐκείνων, ἅς θὰ προσπαθῆσω νὰ μεταφέρω;

(Ἐνταῦθα παραθέτομεν τὸ πρωτότυπον, ὃ λείπει ἐν τῷ Γαλλικῷ κειμένῳ.)

- « Νὰ τῷθελεν ὁ ποιητὴς, ὁ πλάστης τῶν ἀπάντων,
- « Ἀπόστολοι οἱ δώδεκα μετὰ τὴν Θεοτόκον,
- « Τέσσαρες εὐαγγελισταὶ τῶν χριστιανῶν ἡ πίστις.
- « Καὶ νὰ μὲ ᾿δῶκαν λογισμὸν καὶ γνῶσιν εἰς ἐτοῦτο
- « Ν᾿γράφα τίποτε μακρὸν θλιβερόν τε διὰ τὴν πόλιν,
- « Διὰ τί δὲν ἔχω φρόνησιν καὶ συλλογὴν εἰς τοῦτο
- « Νὰ γράψω τὴν ὑπόθεσιν ὡς χρὴ καὶ ὡς τυχαίνει;
- « Καὶ ὁ Θεὸς ὁ δυνατὸς, ὁποῦδωκε τὴν γνῶσιν,
- « Νὰ μὲ φωτίσῃ καὶ ἐμὲ εἰς τὰς πλοκάς τοῦ στίχου,
- « Καὶ νὰ ποιήσω καὶ ἐγὼ ποίημά τι τοιοῦτον·
- « Νὰ μὴ τὸ βαρεθῇ τινας, ἀμὴ ὁλονῶν ν' ἀρέσῃ,
- « Τὸν νοῦν μου καὶ τὴν γνῶσίν μου νὰ τὴν ἐπιστηλώσῃ·
- « Ὅμως θαρρῶ τὸ εἰς Θεὸν, πολλὰ νὰ τὸ παθήσουν,
- « Ὅπου ν' ἀρέσῃ τοὺς πολλοὺς καὶ νὰ τὸ μεταγράψουν,
- « Νὰ χύσουν δάκρυα περισσὰ διὰ τὴν πτωχὴν τὴν πόλιν,
- « Καρδιοαναστενάγματα καὶ κοπετοὺς νὰ χύσουν.
- « Καὶ τὸ λοιπὸν οἱ ἄρχοντες ἀκούσατέ μοι λόγον·
- « Μακρὸν τὸ λέγει ὁ πρόλογος, ἀμὴ ἐνι τόσα μέγας,
- « Ὅτι ἐνι τοῦ κόσμου χαλασμὸς ὡς στὸν καιρὸν τοῦ Νῶε.
- « Καὶ ὅσοι ἀναγιγνώσκετε τὴν σύνθεσιν τοῦ λόγου,
- « Παρακαλῶ σας τὸ πολλὰ νὰ μὴ τὸ βαρεθῇτε·

- « Ὅλον τὸ διαβάζετε, τελειώνετε τὸν λόγον·
« Καὶ ἀνὴ σφάλλω πύθετις, μή με κατηγορεῖτε·
« Ὅλοι παρακαλέσατε νὰ ᾿δῶ τὴν σωτηρίαν μου,
« Μὲ τὴν τιμὴν μου διὰ νὰ ζῶ, νὰ ᾿δῶ καὶ τὴν ὑγείαν μου. »

Εἰς τοὺς ἐπομένους στίχους αἱ αὐταὶ ἰδέαι ἐπαναλαμβάνονται μετὰ τῆς αὐτῆς ἀκομψίας. Δὲν τολμῶ πλέον νὰ μεταφράσω· ὑπερπηδῶ δέκα φύλλα, ἵνα ὑποδείξω στίχους τινάς, ὅπου τὸ ὕφος ἀνυψοῦται, καὶ τοῦτο (εὐχαρίστως τὸ σημειῶ) ὅτε ὁ συγγραφεὺς ὁμιλεῖ περὶ τῆς Γαλλίας·

- « Ὡ Κωνσταντῖνε βασιλεῦ, τύχην βαρέαν ὁποῦχες,
« Θέλω νὰ δώσω ἐνθύμησιν εἰς τῶν αὐθεντῶν τῆς Δύσης
« Ῥήγαν τὸν ἐκλαμπρότατον τοῦ Παρισιοῦ τὸν πρῶτον,
« Πρωτόαρχον τῶν αὐθεντῶν τῶν τοπαρχῶν τῆς Δύσης.
« Ὡ Φράτζα τιμιωτάτη καὶ πολυφουμισμένη,
« Φρατζορσίδες πολεμισταὶ, ἄνδρες μου στρατιῶται,
« Ἐξεύρετε πληροφορίαν, ἐχάθηκεν ἡ Πόλις.
« Τώρ' ἄς φανῇ ἡ δύναμις ὁμοῦ καὶ ἡ στρατιά σας,
« Νὰ δράμετε ἀπόκοτα μὲ φρόνησιν καὶ πρᾶξιν,
« Ἐκδίκησιν νὰ ποίσητε τῆς ταπεινῆς τῆς Πόλης,
« Διατὶ καὶ τὸ βασίλειον ἀπὸ τὴν Φράτζαν ἦτον.
« Ἐνὶ δὲ δίκαιον λοιπὸν τοῦ γένους νὰ βοηθῇτε,
« Καὶ μὴ ἀργῇτε καὶ ποσῶς παραυτὰ ἐγερθῇτε.
« Νὰ πᾶτε μὲ βοήθειαν Θεοῦ παντοδυνάμου,
« Νὰ πολεμήσετε καλῶς μετὰ Μαχουμετιάνους·
« Θέλημα ἐνὶ τοῦ Θεοῦ εἰς τὰ ἔθνη νὰ ὑπᾶτε. »

Ἡ ἐπίκλησις αὕτη τοῦ ὀνόματος τῆς Γαλλίας εἶναι κατὰ τι

συγκινητική. Γινόμεθα προθύμως ἐπεικεῖς εἰς τὸν ἐκφράζοντα τοιαύτην πεποίθησιν, καὶ ἐπεθυμοῦμεν νὰ ᾔτον αἰσία αὕτη εἰς τὸν ποιητὴν. Ἀλλ' ἰδοὺ ἐπαναλαμβάνει τὸν λόγον του καὶ πίπτει ἐκ νέου εἰς τὴν ἄχαριν αὐτοῦ μονοτονίαν.

« Λοιπὸν κοντεύγω, τὰ πολλὰ στρέφομαι πρὸς Ἀγγλέζους,
 « Ὡς Ἀγγεῖλοι φρονιμώτατοι τίμιοι τῶν ἀρμάτων,
 « Οὐδὲν ἐξεύρω τί νὰ 'πῶ, οὐδὲ τὸ τί νὰ λέξω κ. τ. ἐ. »

Καὶ ὅμως γράφει πλείονας τῶν ἐπτακοσίων στίχων, τελευτῶν ὅπως ἄρχεται· διακηρύττων δηλαδὴ, ὅτι ἡ Ἑλλὰς ἄνευ ἐλπίδος κεῖται καταβεβλημένη, καὶ ὅτι εἰς μόνους τοὺς ἡγεμόνας τῆς Δύσεως ἀπόκειται ν' ἀνεγείρῳσιν αὐτήν. Ὡς! πόσον θλιβερά καὶ ἀλγεινὴ ἡ κραυγὴ αὕτη λαοῦ δεινοπαθοῦντος, καὶ ἀξίου ἐπομένως συμπαθείας, πλὴν λαοῦ ἀφιεμένου εἰς τὴν αὐτοῦ ἀπελπισίαν, καὶ μὴ δυναμένου νὰ εὕρῃ ἐν ἑαυτῷ τὴν ἐλαχίστην ἰσχὺν κατὰ τῶν συμφορῶν του! Οἱ Ἕλληνες ἀνανεοῦσι πολλάκις ἀπὸ τοῦ δεκάτου πέμπτου μέχρι τοῦ δεκάτου ἐνάτου αἰῶνος τὴν θρηνηδίαν τῆς ἀπελπισίας αὐτῶν. Εὐρίσκω αὐτὴν ἐν πλείστοις συγγράμμασιν, ἐλθοῦσιν ἐξ Ἀνατολῶν ἀπὸ τῆς ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως, καθ' ἣν ἐποχὴν ἡ Λατινικὴ Εὐρώπη μεγαλύνεται καὶ παγιοῦται διὰ γονίμων ἀγώνων. Εὐρίσκω λ. χ. αὐτὴν ἐν τῷ προοιμίῳ γραμματικῆς τινος τῆς νεωτέρας Ἑλληνικῆς, ταπεινῶς ἀφιερουμένης ὑπὸ τοῦ Σίμωνος Πόρτου, τῷ 1638, εἰς τὸν κραταῖον καρδινάλιον Ριχελιέα. Ἀλλὰ δὲν ἔμελλε ν' ἀκουσθῇ, ἢ ὅτε οἱ Ἕλληνες δὲν περιορίζοντο μόνον εἰς δεήσεις πρὸς τὸν Θεὸν καὶ τοὺς ἀνθρώπους, ἀλλ' ἤρχιζον σὺν Θεῷ νὰ κινῶσι χεῖρα, καὶ ν' ἀποδεικνύωσιν ἐμπράκτως, ὅτι δὲν ᾔσαν λαὸς ἀνεπιστρεπτὶ ἀποθανών. Δὲν δυνά-

μεθα νὰ μὴ αἰσθανθῶμεν οἶκτον πρὸς τὸν ἀνίσχυρον ῥήτορα τῆς Ἑλλάδος, τῆς ἐκπεπτωκυίας μὲν διὰ τὰ ἁμαρτήματα αὐτῆς, καταβεβλημένης δὲ ὑπὸ τῆς ἐχθρικῆς ὑπεροπλίας. Ἀλλ' οἱ σχεδὸν ἄναρθροι οὗτοι θρῆνοι τοῦ Γεωργιλλᾶ οὐδὲ τῶν τελευταίων εἰσὶν ἄξιοι τῆς Κωνσταντινουπόλεως προμάχων, οἵτινες διέλαμψαν τοῦλάχιστον κατ' ἐξαίρεσιν ἐπὶ ἀνδρίᾳ · εἶναι φωνὴ ἐπαιτείας μᾶλλον ἢ πατριωτισμοῦ νικηθέντος, ἀλλὰ διαμαρτυρομένου κατὰ τῆς ἥττης αὐτοῦ.

Ἡ Ἑλληνικὴ γλῶσσα θ' ἀναλαμβάνη δύναμιν τινα μόνον ὅτε ὁ ἐθνικὸς χαρακτήρ, στερεωθείς τέλος διὰ μακρῶν δοκιμασιῶν, ἐκκαυθεὶς ὑπὸ δικαίας πρὸς τὴν Δύσιν ἀμίλλης, θὰ πειρασθῇ μεγάλου ἀγῶνος, ὅπως ἀποτινάξῃ τὸν Ὄθωμανικὸν ζυγόν.

Τὰ ἀρχαιότερα κλεφτικὰ ἄσματα, τὰ μέχρις ἡμῶν περισωθέντα, εἰσὶ τὸ σημεῖον τῆς βραδείας ταύτης ἐξεγέρσεως. Ἀκούει τις νέους τόνους πατριωτισμοῦ καὶ ἀνδρίας, οἵτινες προσημαίνουν τὸν ὕμνον τοῦ Ῥήγα καὶ τὰς νίκας τῆς ἀνεξαρτησίας. Μεταξὺ τῶν πεζῶν συγγραμμάτων ἀπαντῶμεν τὰς διηγήσεις τοῦ Κολοκοτρώνη περὶ τῶν ἀπὸ τοῦ 1770 μέχρι τοῦ 1836 συμβάντων τῆς Ἑλληνικῆς φυλῆς, δηλαδὴ τῶν μεταξὺ τῆς πρώτης ἀποτυχούσης ἀνταρσίας καὶ τῆς νικηφόρου ἐπαναστάσεως, ἥτις συνέστησε τῇ συνάρσει τῆς Δύσεως τὸ Ἑλληνικὸν βασίλειον.

Ἐν τοῖς ὑπομνήμασι τούτοις, τοῖς γεγραμμένοις καθ' ὑπαγόρευσιν γεραίου παλληκαρίου, ἐν τῇ γλώσσῃ ταύτῃ τῇ χυδαίᾳ μὲν, ἀλλὰ νευρώδει, ἀνευρίσκονται καὶ τὰ αἰσθήματα τοῦ ζῶντος Ἑλληνισμοῦ, ὑπερηφάνου ἐπὶ τῇ ἰσχύϊ καὶ πεποιθότος εἰς τὸ μέλλον. Τότε, ἀλλὰ τότε μόνον πείθεται τις, ὅτι ἡ Ἑλλὰς μέλλει ν' ἀναλάβῃ τὴν μεταξὺ τῶν ἐθνῶν θέσιν αὐτῆς, διότι τὸ ἠθέλησε, καὶ ἤρξατο τοῦ ἔργου χωρὶς νὰ μᾶς περιμεΐνῃ. Ὁ ἥρωας δὲν εἶναι λόγιος · ὅπως πολλὰ ἄλλα παλληκάρια ἀγνοεῖ

τό τε γράφειν καὶ ἀναγινώσκειν· καὶ ὅμως ἡ γλῶσσα αὐτοῦ φέρει ἰδιὸν τινα τύπον, αὐτὸν τὸν τύπον τῆς ζωῆς.

Ὁ ἐκδότης τῶν ἱστορικῶν ὑπομνημάτων τοῦ Κολοκοτρώνη, ἀναγγέλλων τὴν δημοσίευσιν αὐτῶν ἐν τῷ μέσῳ τῆς συνελεύσεως Ἀθηναίων πατριωτῶν, ἀνέκραξεν ἐν τῷ ὑπὲρ τοῦ ἥρώος του ἄκρῳ ἐνθουσιασμῷ·

«Ὁ Θεόδωρος ὁ Κολοκοτρώνης ὡς ἱστορικὸς καταγράφεται μὲ τοὺς πολλοὺς, ὅσοι ἱστόρησαν πολέμους Ἀσίας καὶ Εὐρώπης, ἀλλ' ὡς Ἕλληνας ἔρχεται, μοῦ φαίνεται, τρίτος Ὅμηρου καὶ Ἡροδότου. Ὁμοιάζουν οἱ τρεῖς ὡς τρεῖς ἔκτῖνες ἐνὸς κέντρου φωτεινοῦ· ἔχουν οἱ τρεῖς πατρίδα τὴν Ἑλλάδα, θέμα πόλεμον Εὐρώπης ἐναντίον Ἀσίας· ὁμιλοῦν τὴν Ἑλληνικὴν φωνὴν, καθένας τὴν φωνὴν τοῦ αἰῶνός του· καίονται ὑπὸ τὸ πνεῦμά του· ἡ φωνή τους εἶναι ψωμωμένη, ὡς νὰ ἐλέγαμεν, ἀπὸ τὴν φωνὴν τοῦ προγενεστέρου καιροῦ, ὅχι εἰδῶλον τῆς φαντασίας τους, καὶ εἰς τὴν πλοκὴν καὶ εἰς τὴν ἄλυσιν τῆς ιδέας καὶ τὴν παράστασιν τῶν ἱστορημένων πραγμάτων, κ. τ. λ.»

Καὶ κατωτέρω ὁ Κ. Τερτσέτης τολμᾷ νὰ εἴπῃ, ὅτι ὁ Κολοκοτρώνης εἶναι ἴσως καὶ τοῦ Ὁμήρου ἀνώτερος κατὰ τοῦτο, ὅτι ἐξιστόρησεν ὅ,τι ἔπραξεν αὐτὸς μετὰ τῶν ὁμοίων του. Φρονεῖ ὅτι ἡ διήγησίς του εἶναι ὅ,τι θὰ ἦτον ἡ ἐφημερίς τοῦ πολέμου τῆς Τροίας, γεγραμμένη ὑπὸ τοῦ Ἀγαμέμνονος, ὑπὸ τοῦ Ὀδυσσεύς, ἢ ὑπὸ τοῦ Διομήδους. Ἐν τῇ ἀντιπαραθέσει ταύτῃ δὲν ὑπάρχει μόνον ἐνθουσιασμὸς, ἀλλὰ καὶ τι πλεόν, παιδική τις ἀφέλεια. Μὴ σπεύδωμεν ὅμως νὰ μειδιάσωμεν· ἀλήθειά τις κατὰ βάθος ὑποστηρίζει τὰς πατριωτικὰς ταύτας ὑπερβολάς. Τὸ πῦρ τοῦ ἐνθουσιασμοῦ, ὃν ἀποπνέουσιν αἱ ὑπαγορευθεῖσαι αὐταὶ ὑπὸ τοῦ γεραίου στρατιώτου σελίδες εἰς τὸν νέον αὐτοῦ φίλον, εἶναι ὥντως τὸ πῦρ τοῦ ἀναγεννωμένου Ἑλληνισμοῦ,

ἀναγεννωμένου μετ' ἀρετῶν μεγάλων, αἵτινές εἰσι βέβαιον μέλλοντος ἐχέγγυον.

Τοῦ Κολοκοτρώνη ἡ γλῶσσα οὔτε Ὀμήρειος οὔτε Ἡροδότειος εἶναι βεβαίως· ἀλλ' εἶναι πρὸς αὐτὰς παρεμφερῆς διὰ τὸ ἀνδρικὸν καὶ εἰλικρινές αὐτῆς ὕφος· οὐδόλως ἔχει τὴν ἐκλελυμένην γλαφυρότητα τῶν Βυζαντινῶν ῥητόρων τῆς παρακμῆς· ἔχει μᾶλλον ἰσχὺν δημοτικὴν καὶ ἀρειμάνιον. Καθαρεύουσα σχεδὸν τῶν Τουρκικῶν καὶ Φραγκικῶν λέξεων, ἃς τοσαῦται εἰσβολαὶ κατέβηκαν ἐπὶ τοῦ ἐδάφους τῆς Ἑλλάδος, δούλης κατὰ τὸν μεσαιῶνα, εἶναι τὰς ρίζας ὄντως Ἑλληνικῇ. Ἀλλὰ γραμματικῶς συσχετίζεται πρὸς τὰς μεθόδους, αἵτινες χαρακτηρίζουσι τὰς κατωτέρας Λατινικὰς γλώσσας· συσχετίζεται πρὸς αὐτὰς ἄνευ μιμήσεως, διὰ φυσικῆς ἀναλογίας, διὰ τῆς κοινῆς ἐργασίας, ἥτις ἀπὸ τριῶν σχεδὸν ἐτῶν μετεποίησεν ὅλας τῆς Εὐρώπης τὰς γλώσσας· οὕτως ἡ γλῶσσα αὕτη ἔχει τι ἀληθῶς ἴδιον καὶ πρωτότυπον. Ἡξεύρω ὅτι οἱ σημερινοὶ Ἕλληνες ἀπαξιοῦσι τὴν ἀληθῶς δημοτικὴν ταύτην γλῶσσαν· καὶ ἐπειδὴ δὲν κατώρθωσεν εἰσέτι νὰ στερεωθῇ δι' ἀριστουργημάτων, οὐδόλως διστάζουσι νὰ ἐπαναγάγωσιν αὐτὴν διὰ τῆς βίας εἰς τὸν Ἀττικισμὸν τοῦ Θουκυδίδου καὶ τοῦ Ξενοφῶντος. Δὲν διδάσκεται ἡ νεοελληνικὴ ἐν τοῖς σχολείοις αὐτῶν, διδάσκεται μόνον ἡ ἀρχαία Ἑλληνικὴ, ἥτις ἀνεπαισθήτως εἰσδύει εἰς τὰς ἐφημερίδας, εἰς τὰ ἱστορικὰ καὶ πολιτικὰ βιβλία, εἰς τὰ μυθιστορήματα, τὸν ὁμοιόμορφον προσκτωμένη ὅμως ἐκεῖνον χρωματισμὸν, ὃν τὸ Γαλλικὸν πνεῦμα διαχέει ἐφ' ὅλων σχεδὸν τῶν Εὐρωπαϊκῶν γλωσσῶν. Ἡ ἐθνικὴ ποίησις ἀνθίσταται μᾶλλον κατὰ τῆς ἐπιρροῆς αὐτῆς· ἀλλ' ἀπειλεῖται καὶ αὕτη νὰ ὑποκύψῃ. Τὸ κατ' ἐμὲ δὲν δύναμαι ἢ ν' ἀποδοκιμάσω τὴν τεχνικὴν καὶ ἄκαιρον ταύτην μίμησιν τῆς ἀρχαιότητος. Πᾶσα γλῶσσα, ὡς πᾶν ἔθνος

τῆς νεωτέρας Εὐρώπης, ἔχει τὸ ἴδιον ἑαυτῆς πνεῦμα, ὅπερ εἶναι ἡ ἔκφρασις τῆς ἱστορίας της. Ἡ Ἑλλάς αὐτὴ, ὅσον εὐκλεῆς καὶ ἂν ἐγένετό ποτε, δὲν δύναται νὰ ἀρνηθῇ ὀλοτελῶς τοὺς αἰῶνας, οἵτινες χωρίζουσιν αὐτὴν τοῦ Περικλέους, τοῦ Ἀλεξάνδρου ἢ τοῦ Θεοδοσίου· δὲν δύναται ν' ἀνακτήσῃ σήμερον τὴν γλῶσσαν τῶν ἡρώων τοῦ Μαραθῶνος ἢ τῶν Ἀρβήλων, οὐδὲ τὴν τῶν πρώτων πατέρων τῆς Ἐκκλησίας, οὐδὲ τὴν τοῦ πατριάρχου Φωτίου, ὃν ἐπιμένει τιμῶσα ὡς τὸν ἀντιπρόσωπον τῶν θρησκευτικῶν αὐτῆς ἐλευθεριῶν. Κάλλιον εἶναι νὰ παραδεχθῇ τὰς ἐπιγενομένας μεταβολάς. Χαίρω βλέπων τὸν ἐκδότην ἢ μᾶλλον τὸν γραμματέα τοῦ Κολοκοτρώνη διακηρύττοντα, ὅτι τὸ ἱστορικὸν ἔργον τοῦ Παλληκαρίου εἶναι ὡς ὁ βίος αὐτοῦ, ἐνδοξος ἀποζημίωσις τοῦ κατὰ τὸ 1453 ἐξευτελισμοῦ τῆς Ἑλλάδος. Ἀλλὰ πρὸς τιμὴν τοῦ ἥρωος αὐτοῦ κάλλιον ὅτι οὐδὲ τοῦλάχιστον ἐπειράσθῃ νὰ λαλήσῃ τὴν γλῶσσαν τῶν αἰθουσῶν τῶν Ἀθηνῶν ἢ τῶν ἀκαδημιῶν τῆς Δύσεως (1).

(1) Ἀνέγνωμ πάρωρα τὰς δύο ἐπιστολάς τοῦ σοφοῦ ἑλληνιστοῦ Κυρίου Φιλίππου Ἰωάννου πρὸς τὸν Κύριον Βρετὸν δημοσιευθείσας εἰς τὸ Ἑθνικὸν Ἡμερολόγιον τοῦ ἔτους 1863 ἵνα ποιήσω μνηΐαν αὐτῶν ἐν δέοντι καιρῷ. Εἰς τὰς εἰρημένας ἐπιστολάς εὐρίσκονται λίαν ἐπιτυχεῖς συμβουλαὶ περὶ τῆς μεταρρυθμίσεως τῆς γλώσσης, καὶ χαίρω βλέπων τὴν συμφωνίαν τῶν σκέψεών μας.